

Schweitzer Gábor

Gondolatok Kapiller Imre és Paksy Zoltán A zalaegerszegi zsidóság története a betelepüléstől napjainkig című kötetéről¹

Kérem, nézzék el, hogy a könyvbemutatót Zalaegerszeghez fűződő személyes emlékeim felidézésével kezdem. Több mint három évtizeddel ezelőtt, 1982 augusztusától 1983 augusztusáig ebben a városban töltöttem katonaidőmet. Kimenőt elég ritkán kaptam. Ha egyedül hagytam el a Petőfi-laktanyát, a séták útvonalát igyekeztem úgy összeállítani, hogy a felújítás előtt, illetve alatt álló zsinagógát útba ejtsem. Azt tudtam, hogy a zsinagóga szakrális funkciót már nem tölt be, ám ezzel együtt jó érzés volt a zsinagóga fizikai közelében tartózkodni.

A zalaegerszegi zsidóság múltjáról akkoriban leginkább csak annyit tudtam, amennyit a második világháborút követően Zalaegerszegről szülővárosomba, Pécsre kerülő dr. Gulyás Líviától – neve a bemutatandó könyvben többször is olvasható – gyermekkoromban hallottam.

A későbbiek során a zalaegerszegi – és tágabban a Zala megyei – zsidóság történetéről szóló ismereteim lényegesen bővültek, amelyeket leginkább két nagyszerű levéltári kiadványnak köszönhetek: 2002-ben jelent meg Németh László szerkesztésében a *Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716-1849* című közel 300 oldalas forrásgyűjtemény, majd két

évvél később Németh László és Paksy Zoltán gondozásában az *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919-1945* című, 600 oldalas meghaladó forrásgyűjtemény. Ezeknek a gondosan válogatott és szerkesztett köteteknek a megjelentetése nyilvánvalóan ösztönzőleg hatott a további kutatásokra is.

Ilyen szakmai előmunkálatokat követően egyáltalán nem meglepő, hogy a Kapiller Imre–Paksy Zoltán szerzőpáros mára szakkönyvben dolgozta fel a zalaegerszegi zsidóság történetét. Vállalkozásuknak nincs monografikus előzménye, jóllehet a gazdaság-, politika-, társadalom- és várostörténeti irodalom az utóbbi évtizedekben számos értékes tanulmánnyal járult hozzá a zalaegerszegi zsidóság történetének egyes fejezeteihez. Gondolhatunk itt elsősorban Foki Ibolya, Megyeri Anna, Halász Imre, Németh László, valamint Kapiller Imre és Paksy Zoltán tanulmányaira és közleményeire.

A zalaegerszegi zsidóság történetét a Kapiller–Paksy szerzőpáros elsődlegesen település-, gazdaság-, politika- és társadalomtörténeti szempontok és módszerek alapján dolgozta fel. A szűkebb értelemben vett zsidó község – *communitas judeorum*, majd izraelita hitközség – intézménytörténete is a

¹ A 2014. december 15-én a Városi Hangverseny- és Kiállítóteremben megtartott kötetbemutatón elhangzott szöveg szerkesztett változata.

gazdaságtörténeti, illetve a szervezeti, egyesületi és társasági életet feltáró fejezetekbe ágyazódik be. A hitközség működésének rekonstrukcióját mindazonáltal nehezítette, hogy a hitközségi irattár anyagai az idők folyamán szinte teljességgel megsemmisültek.

A helyi folyamatokat a szerzők rendszerint az országos események, illetve a regionális fejlemények összefüggéseiben mutatják be. A regionális szint amiatt is fontos, mert – miként erre a kötet hivatkozik is – a zalaegerszegi zsidóság két tekintélyes létszámú zsidó közösség, a nagykanizsai, valamint a szombathelyi hitközség tisztos szomszédságában élte hétköznapjait, ami magától értetődően adja az összehasonlítás alkalmankénti lehetőségét is.

A kötet terjedelmes fejezetei mutatják be a Zala Megyei Levéltár gazdag forrásanyaga alapján a letelepedés és a megtelepedés 1726-1777, illetve 1777-1848 közötti mozgalmak és izgalmas korát. A letelepedés folyamataival összefüggésben a szerzők részletesen elemzik a zsidóság és a mindenkorai földesúr, illetve a vármegye és a város között létrejövő gazdasági kapcsolatokat, hiszen a letelepedési engedély megadását rendszerint gazdasági érdekek motiválták. Zalaegerszeg 1777-ig a veszprémi, majd 1777-től a szombathelyi püspök birtokához tartozott. Az első biztos adatot az 1727-es összeírás – conscriptio – szolgáltatja, amelyből kiderül, hogy két zsidó élt Zalaegerszegen: a rohonci származású Salamon és Dávid, akik 60 forint árendát fizettek az uraságnak. Fundussal nem rendelkeztek és a városnak sem fizettek. Salamon és Dávid egyébként posztóval, vászonnal, mézzel, dohánnyal kereskedett, és négy lóval és szekérral járta a vásárokat. A zalaegerszegi zsidóság közel három évszázados története velük vette kezdetét.

A 18. század közepén már 30 zsidó lakott Zalaegerszegen. Ekkor azonban átmeneti visszaesés következett be, mert Padányi Bíró Márton püspök a zalaegerszegi zsidók többségét kitiltotta a városból. A városban maradó két zsidó kereskedő viszont tekintélyes összeget fizetett a bolt és a vám bérlése után a püspöknek. Az 1760-as évektől Koller Ignác püspöksége idején ismét szabadon költözhettek be a zsidók a városba. Létszámuk 1770-ben ismét elérte a 30 főt. A tíz családfő közül négyen kereskedelemről, négyen pedig iparból éltek. Egy családfő „foglalkozás nélküli” volt, míg a tizedik családfő sakterként, azaz metszőként tevékenykedett. Mindez azt mutatja, hogy a zalaegerszegi zsidók ragaszkodtak a tradicionális életmódhoz.

A város életében jelentős változásokat idézett elő az 1777-es esztendő, amennyiben Zalaegerszeget és az uradalmat az újonnan létesített szombathelyi egyházmegyéhez csatolták. A gyengén javadalmazott püspökség számára fontos volt a bevételi források, mindenekelőtt a pálinka- és sörfőzésből, valamint a mézszárszék bérbeadásából származó árenda biztosítása. Ennek érdekében a püspök nem gördített akadályt a zsidók városban történő letelepedése elé sem. Az 1778-as összeírás amiatt külön is érdekes, mert a javarészt kereskedelemről és iparból élő családfők mellett a conscriptio Moyses Mendl személyében feltűnteti az első ismert zalaegerszegi rabbi nevét is. A közösség egyébként – miként ezt a kötet megfelelő fejezetei dokumentálják is – a 18. század utolsó éveiben zsinagógával, a 19. század elején pedig „fürdőházzal”, azaz rituális fürdővel, mikvével, valamint saját temetővel és az 1820-as évektől már iskolával is rendelkezett. A 19. század második felében Zalaegerszeg a kulturális modernizációt és liturgikus újításokat támogató neológ – kongresszusi – áramlathoz csatlakozott.

A kézművesipar és kereskedelem regionális központjává váló mezővárosban 1810-ben mintegy 130, 1840-ben közel 450, az 1848-as forradalom idején pedig valamivel több, mint 530 zsidó lakott. Noha a zsidók ingatlanszerzési jogosultságai ekkoriban még országszerte jogi korlátokba ütköztek, néhányan Zalaegerszegen már saját házukban laktak.

A reformkori országgyűléseken vetődött fel a zsidók emancipációja, ami akkoriban a nem-nemesekkel megegyező jogi státusz biztosítását jelentette. A Zalaegerszegen élő zsidók polgári öntudatra ébredését mutatja ugyanakkor a Zala hídjánál állott – a földesúr által birtokolt – egerszegi vámhely használata körül kipattanó jogvita, melynek részleteiről egykorú források nyomán a kötet részletesen számol be. Noha az uradalom és a földesúr közti szerződés értelmében a város lakosai vámmmentességet élveztek, a vámhely bérlője az 1830-as években a városi lakosoktól, így a vámhelyen átkelő zsidóktól is vámot kívánt szedni. A zsidó község azonban a vámpénz fizetésére nem volt hajlandó, mert – miként beadványukban fogalmaztak – az egerszegi lakosok, köztük a zsidó község tagjai a vám fizetésére nem szoríthatók. Hiába hivatkozott a vámhely bérlőjének ügyvédje arra, hogy a zsidók a hatályos törvények szerint a „honnak nem polgárai, hanem csak el túrt lakói”, a zsidó község jogi képviselője továbbra is visszautasította a vámfizetési kötelezett-

séget, mondván az egerszegi lakosoknak biztosított mentesség független az emancipációtól. Az elhúzódo jogvita végül az 1848-as forradalom időszakában került le a napirendről.

Az 1848/1849-es polgári forradalom és szabadságharc időszakában – az ország más városaihoz hasonlóan – a zalaegerszegi zsidók is jelentkeztek a nemzetőrségbe, majd a honvédseregbe, de más módon – pl. egyenruhák készítése és szállítása révén – is kivették részüket a függetlenségi háborúból. A hadviseltek nevei a kötetben is olvashatók. A meglepetés erejével hatott ugyanakkor, hogy nem sokkal a márciusi forradalom győzelmét követően, 1848 áprilisában – más városokhoz hasonlóan – Zalaegerszegen is „nagy ingerültség” mutatkozott a zsidók ellen, aminek azonban súlyosabb következményei Zalában szerencsére nem lettek. Szemere Bertalan belügyminiszter 1848 tavaszán ugyanakkor országos zsidó összeírást rendelt el, amiből kiderült, hogy Zalaegerszegen 115 háztartásban valamivel több, mint 530 zsidó élt. A családfők többsége – 84 családfő – a kereskedelemből, illetve az iparból tartotta fenn magát. A kötet részletesen elemzi az összeírás gazdaság-, társadalom- és településtörténeti szempontból egyaránt érdekes adatait, amelyből csupán azt emelnénk ki, hogy a városban élő zsidók háromnegyede akkoriban már Zalaegerszegen született.

Az 1849-1867 közötti időszak paradox módon Zalaegerszegen is azt eredményezte, hogy bizonyos köztisztviselőket emancipáció nélkül is betölthettek. A császári hatóság pl. 1857-ben König Mórt nevezte ki városi orvosnak. A jogegyenlőség hiányából fakadó hátrányok azonban számos területen megmutatkoztak. A városban letelepedni szándékozó zsidók kérelme felől a tanács általában célszerűségi szempontok figyelembe vétele alapján döntött. Letelepedési engedélyt azonban nem mindenki kapott. Így 1866-ban elutasították az önmagát varrónőként bemutató Krausz Berta letelepedési kérelmét, mert vele szemben az a gyanú merült fel, hogy megélhetését igazából nem is varrónőként, hanem a városiakok erkölcsait megbotránkoztató tevékenység elősegítésével kívánta biztosítani. Nos, ilyen is előfordulhatott.

A várva várt jogegyenlőséget végül az 1867. évi XVII. tc. biztosította. Az emancipáció a politikai jogok, így az országgyűlési és a helyhatósági választójog gyakorlását is lehetővé tette. Az 1868. évi városi tisztújítások alkalmával a 638 helyhatósági választójoggal rendelkező városi polgár közül 87-en voltak zsidó vallásúak.

Névsoruk a kötetben is olvasható. A város 52 főből álló képviselőtestületébe 1868-ban 8 zsidó vallású tagot választottak meg.

Terjedelmes fejezetek tárgyalják az 1867-es kiegyezést követő évtizedek gazdaság-, politika- és társadalomtörténeti eseményeit. A kötet szerzői arra is rámutatnak, hogy Zalaegerszeg nem tartozott a dinamikusan fejlődő városok közé, hiszen nem alapítottak jelentősebb ipari vállalkozásokat, s a vonatközlekedés is csak 1890-ben kapcsolta be a várost a vasúti fővonalhoz. A számottevő ipari vállalkozások közé tartozott viszont a századfordulón mintegy 40 munkást alkalmazó Schütz-féle kékfestő üzem. Zalaegerszeg foglalkozási összetételét a kisiparos- és – a megyeszékhelyre tekintettel – a tisztviselőrétegek jelenléte határozta meg. Míg a két világháború között Nagykanizsa és Szombathely lakossága meghaladta a 30.000 főt, addig Zalaegerszeg lakossága még a 15.000 főt sem érte el. A Zalaegerszegen élő zsidó lakosság lélekszáma 1880-ban már elérte az 1000 főt (15,6%), 1910-ben pedig megközelítette az 1350 főt (12,7%), létszámuk azonban 1941-re 870 főre (6,3%) esett vissza. A zsidóság foglalkozási összetételében a századfordulóra egyensúly alakult ki a kereskedő és iparosok között. Mellettük azonban már megjelentek az értelmiségi, jellemzően ügyvédi és orvosi pályán elhelyezkedők, valamint a kereskedelmi és pénzügyi tisztviselők is.

A Zalaegerszegen élő zsidók a lehetőségekhez képest igyekeztek kivenni részüket a város gazdasági, társadalmi és közéletéből is. A közéleti aktivitás egyik színtere a városi képviselőtestület volt, amelynek legtöbb adót fizető, ún. virilis tagjai között magas volt a zsidók aránya. Többen – miként Boschán Gyula ügyvéd, Schütz Sándor divatáru-kereskedő, Grünbaum Ferenc téglagyáros, Gráner Géza vaskereskedő – hosszú évtizedeken keresztül virilis jogú tagjai voltak a képviselőtestületnek. A kötet szerzői ugyanakkor a gazdasági aktivitás jeleként oldalakon keresztül sorolták fel a zsidók által alapított és rövidebb-hosszabb ideig működő kereskedelmi és ipari vállalkozásokat. Véleményük szerint a „zsidó vállalkozók jellemzően azok között voltak, akik elsőként alkalmazkodtak az új piaci kihívásokhoz, elsőként honosítottak meg új eljárásokat, találmányokat. Akik sikeres vállalkozókká váltak, azok esetében szinte mindig tetten érhető, hogy valami újítással tudtak szolgálni, új termékkel vagy szolgáltatással jelentek meg a piacon, igyekeztek meghonosítani a világban megjelenő találmányokat, legyen a

kereskedelem, pénzügy, textil kékfestés, magpergetés vagy az automobil használat terén”. Ez a megállapítás Zalaegerszegre is érvényes. A szerzőpáros emellett kiemeli, hogy a második generációs zalaegerszegi zsidók már olyan városi polgárként éltek közösségi és társasági életüket, mintha ez a világ legtermészetesebb dolga lett volna.

Külön fejezet tárgyalja a zsidók városi kórház létesítése és működtetése, valamint az 1904-ben felavatott új zsinagóga felépítése körül szerzett érdemeit. Ez utóbbi kapcsán szeretnék szót ejteni a kötet gazdag képanyagáról. A könyvet zalaegerszegi zsidó polgárok arcképei, életképek, városképek, egykorú levéltári forrásokról készített fotókópiák, újsághirdetések illusztrálják. Ezek közé tartozik az új zsinagóga zárókövéből a 8 évtizeddel későbbi felújítás során előkerült és restaurált emlékiratról készült fénykép, ami a kötet hátsó borítóját is díszíti.

A politikatörténeti orientáltságot jelzik azok a fejezetek, amelyek az országgyűlési képviselőválasztásokat, illetve a választások alkalmával megnyilvánuló zsidó választói magatartást igyekeznek bemutatni nemcsak a dualizmus, hanem a két világháború közötti időszak vonatkozásában is. Zalaegerszegen 1939-ig nyílt választásokat tartottak, így a választói magatartás a sajtónyilvánosságot kapó támogatások mellett a fellelhető választási névjegyzékek alapján is rekonstruálható. A sajtóban megjelenő tudósításokból az mindenképp kiderült, hogy a helyi notabilitások melyik képviselőjelöltet favorizálták.

Szintén a politikatörténeti részekhez tartoznak az 1870-es évek közepén, nem kis részben a Vas megyei Istóczy Győző, ügyvéd-politikus fellépése nyomán megszülető politikai antiszemitizmus zalai, illetve zalaegerszegi vonatkozásait bemutató fejezetek is. A társadalom mélyrétegeiben lappangó zsidóellenes érzelmek a vádlottak felmentésével végződő 1883-as tiszaezlári vérvádpert követő napokban-hetekben országszerte antiszemita zavargások formájában törtek felszínre. A zavargások 1883 augusztusában Zalaegerszeget sem kerültk el. A napokig tartó, halálos áldozatokat is követelő zavargásnak a Nagykanizsáról Zalaegerszegre vezényelt katonaság vetett véget.

A kötet politikatörténeti fejezetei a két világháború közötti évtizedekkel folytatódnak. A Horthy-korszak kezdetekor, 1919/1920-ban Zala megye a szélsőjobboldali és antiszemita szerveződések egyik fellegrájának számított. A keresztény közép-

és kispolgárságra támaszkodó szélsőjobboldali tábor zalaegerszegi vezetői közé tartozott akkoriban Pehm (Mindszenty) József, aki a Zalamegyei Hírlap révén kezdetben orgánomot is biztosított ezeknek a nézeteknek. A kötet rámutat arra, hogy Pehm József „antiszemitizmusa nem egy offenzív, öncélú, kirekesztő szemléletből, hanem pozitív tartalomból, a meggyőződése fundamentumát jelentő, katolikus-keresztény Magyarország megerősítésének hitéből táplálkozott”. A Zalamegyei Hírlap hangvétele a bethleni konszolidáció éveiben mérséklődött. A korai évek éles antiszemitizmusát jelzi, hogy miután a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) által Zalaegerszegi Sport Egyesület néven működtetett zalaegerszegi sportlétesítményeket zsidók nem vehették igénybe, a sportolni vágyó zsidó polgárok a velük szolidáris keresztény polgárokkal karöltve megalapították a Zalaegerszegi Torna Egyletet. A sors fintora, hogy amíg a ZSE nem maradt fenn sokáig, addig a ZTE ma is működik. Ezzel kapcsolatban az a markáns, egyúttal nagyon rokonszenves kommentár olvasható a kötetben, miszerint „[A] két egyesület létrejött, a gyorsan kimúló MOVE Sport Egyesület és a máig virágzó ZTE története jól szimbolizálja azt a történelmi szituációt, hogy mi történik akkor, ha egy város keresztény iparos- és kereskedő polgársága összefog a helyi zsidósággal, és mi lesz a következménye annak, ha a kirekesztés fegyveréhez nyúl.”. A Kapiller-Paksy szerzőpárost általában fegyelmezett távolságtartás jellemzi, de alkalmanként – miként jelen esetben is – „kiszóltak” a szövegből, és évtizedeket átívelve a jelen számára is üzentek.

A szélsőjobboldali mozgalmak Zala megyei megerősödése az 1930-as évek második felében következett be, ami szorosán összefüggött az 1936 és 1944 között hivatalban lévő főispán, Teleki Béla kinevezésével, aki a magyarság felemelkedésének legnagyobb akadályát a zsidóságban látta. A kötet levéltári források, egykorú sajtóhírek, valamint a túlélők visszaemlékezései alapján szinte lépésről-lépésre követi az 1938-ban elfogadott ún. első zsidótörvénytől (1938. évi XV. tc.) kezdve az 1944 tavaszán bekövetkezett gettósításon keresztül a júliusi deportálásig a zalaegerszegi zsidóság gazdasági és társadalmi szegregációját, illetve fizikai megsemmisülését. A megrázó részleteket a Kapiller-Paksy szerzőpáros megszívlelendő összegzése zárja: „Az 1944-es zalaegerszegi eseményeket összegezve elmondhatjuk – amivel

nyilván sokan tisztában vannak, de sajnos a közvéleményben az is él –, hogy a holokauszt nem egyenlő azzal, hogy Auschwitzban és más koncentrációs táborokban példátlan és szörnyű módon, a németek meggyilkoltak egy csomó embert. Holokauszt az is, ami Zalaegerszegen és más városokban, falvakban történt. Ami itt történt, az nem néhány ember túlkapása, hanem a helyi sajtóban közölt, a magyar közigazgatás által felügyelt eljárás volt, s nem tekinthető háborús cselekménynek sem, hiszen a frontvonaltól teljesen távol eső, békés kisvárosban történt. És hozzá kell tenni, hogy nem idegen hatalom katonái, hanem magyarok követték el, Zalaegerszegen ugyanis nem tartózkodtak németek ebben az időben. És amikor örülünk annak, hogy országunk vezetői kimondják és elismerik (amint az e kötet kéziratának elkészítése közben is történt), hogy a magyar állam nem tudta megvédeni a saját állampolgárait 1944-ben, és a megszállókkal való kollaborálást el kell ítélni, akkor sajnos erre a történelmi tények ismeretében azt kell mondanunk, hogy ez nem fedi a valóságot. Mert az a kifejezés, hogy a magyar állam nem tudta megvédeni a polgárait, azt jelenti, hogy kísérletet tett rá, szeretne volna, de nem tudta megtenni. A kollaborálás pedig azt jelenti, hogy a tetteket elkövetőkkel összejátsszik valaki. A történelmi tények esetünkben azonban azt mutatják, hogy itt sajnos nem erről van szó, ugyanis a magyar államnak esze ágában sem volt megvédeni a polgárait, hanem éppen ellenkezőleg, a magyar állam – hogy csak a zalaegerszegi példánál maradjunk – 1944-ben törvényes rendeletekkel a hatóságain keresztül először állásától, egzisztenciájától megfosztotta, majd módszeresen kirabolta, s végül megkínózta és agyonverette saját állampolgárainak egy részét. És nem kollaborált a németekkel, akik minderre rákényszerítették, hanem a saját közigazgatási és karhatalmi erőit felhasználva, az erre már évek óta készülő – országos szinten az Endre Lászlók, helyi szinten a Teleki Bélák közreműködésével – tették meg és vitték végbe többek között azt, ami Zalaegerszegen is történt.”

A könyv áttekintést nyújt az 1945-ös felszabadulás utáni újrakezdés viszontagságairól, a szovjet katonai parancsnokság gáncsoskodásairól, valamint a hitközség 1949-es megszűnéséről is. A rendszerváltást követő években, a '90-es évek közepén a zalaegerszegi zsidóság maradéka a hitközség újjáalapítása mellett döntött. Napjainkban mindössze néhány

tucat tagja van a hitközségnek – körülbelül annyi, mint két és fél évszázaddal ezelőtt –, de miként a szerzőpáros megállapítja: „ez is elegendő ahhoz, hogy működő közösség legyen”.

A kötet a dualizmus évtizedeit tárgyaló, valamint a könyvet lezáró részeknél jeles zalaegerszegi zsidó családokat, személyeket, illetve életutakat is bemutat. Közéjük tartoztak a város és a hitközség történetében fontos szerepet betöltő Boschán, Gráner, Kaiser, Schütz, valamint Grünbaum (Fenyvesi) család tagjai is. A családtörténeti összeállítások, túl azon, hogy összekötik a nagyobb tematikus egységeket, emléket is állítanak a zalaegerszegi zsidó polgároknak.

*

Végezetül Blau Lajosnak, az Országos Rabbiképző Intézet egykori rektorának 1928-ban papírra vetett gondolatát idézném fel: „A magyar zsidók története az egyetemes magyar történet integráló része, magyar történet.”. Vagyis a magyarországi zsidóság története szerves része Magyarország történelmének és a magyarság történelmének is. Úgy gondolom, Kapiller Imre és Paksy Zoltán a zalaegerszegi zsidóság közel három évszázados múltját széles forrásbázis alapján, sokoldalúan, tárgyyszerűen, egyúttal kellő empátiával feldolgozó kötete messzemenőig igazolja Blau Lajos tételének igazságát.

(Zalaegerszeg MJV Önkormányzata, 2014)

Vörös
Rózsika
elsőáldozási
képe
1915-ben
(Vajda Dóri
archívuma)